

آشنایی با دایره المعارف پزشکی اسلام و ایران

محبوبه رنجبر*

دبیرخانه دایره المعارف پزشکی اسلام و ایران، فرهنگستان علوم پزشکی جمهوری اسلامی ایران

کلیات و اهداف

بی‌تردید دانش پزشکی از اهمیت و عزتی کم‌نظیر در عالم اسلام برخوردار بوده است و شغل پزشکی از شریف‌ترین مشاغل محسوب می‌شده است. پزشکان از اهمیت و احترامی بسزا برخوردار بوده‌اند. در عین حال، پزشکی در حوزه تمدن اسلامی قدمتی طولانی دارد. علاوه بر سابقه وجود پزشکی در کشورهای که بعداً به جرگه کشورهای اسلامی درآمدند، در حوزه تمدن اسلام، سابقه پزشکی، سابقه‌ای در حدود دین اسلام دارد و در سرزمینهای اسلامی میراث گران‌بهایی پدید آورده است؛ میراثی که باید در زمینه‌های گوناگون به مسلمانان و در سطح بزرگ‌تر به نوع بشر معرفی شود.

در راستای انجام این مهم فرهنگستان علوم پزشکی جمهوری اسلامی ایران انتشار یک دوره دایره‌المعارف (دانشنامه) چند جلدی را، با موضوع معرفی دانش پزشکی اسلام و ایران در زمره اهداف خود قرار داده است.

این دایره‌المعارف الفبایی و موضوعی و تخصصی است که با در نظر گرفتن همه شئون حاکم بر ساختار دایره‌المعارفهای تخصصی و الفبایی، اعم از روال منطقی، در نظر داشتن سطوح کمی و کیفی مناسب، و جمع‌آوری و انتشار مقالات معتبر و دست‌اول، قصد دارد میراث پزشکی اسلام و ایران را از بدو پیدایش تا زمان حاضر، در حیطه کشورهای اسلامی و در موضوعات گوناگون، اما مربوط به دانش پزشکی، در اختیار همگان قرار دهد. این دانشنامه می‌کوشد میراث پزشکی اسلامی را، با رویکردی تاریخی و

با تکیه بر مهم‌ترین الگوها و دانسته‌های پزشکی اسلامی، به زبان فارسی، و در ویراستهای بعدی به زبانهای عربی و انگلیسی در اختیار عموم قرار دهد.

اصول کلی حاکم بر ساختار دایره‌المعارف پزشکی اسلام و ایران ترسیم می‌شوند:

۱. تهیه مقالاتی معتبر، علمی، و آماده شدن براساس موازین اصیل علمی. اعتقاد کلی پدیدآورندگان این دایره‌المعارف آن است که این دایره‌المعارف، در شکل ایده‌آل آن، باید مجموعه‌ای از مقالات علمی باشد که صحت مطالب ذکر شده در آن، کاملاً تأیید شود. در عین حال، روابط درونی مناسب و دقیقی نیز براساس تعریف علمی از دانشنامه بر مقالات حاکم باشد.

۲. از نظر زمانی، تأکید اصلی دایره‌المعارف پزشکی اسلام و ایران به بررسی دانش پزشکی در ایران و دیگر سرزمینهای اسلامی، از بدو پیدایش دانش پزشکی در عالم اسلام تا اواسط قرن نوزدهم، یعنی هنگام آشنایی مسلمانان با پزشکی جدید، است که باعث نابودی پزشکی سنتی و دوری آنان از میراث پزشکی خود شد. همچنین، ذکر این نکته نیز ضروری است که بسته به مورد و اهمیت، مدخلهایی که به عصر حاضر مربوط اند نیز در این دایره‌المعارف وارد خواهند شد. این مقالات، به اعتبار اهمیت، چه بسا معرف نهادها و مراکز پزشکی و آموزش پزشکی، مفاهیم جدید یا افرادی با نقش مؤثر در زمینه دانش پزشکی در سرزمینهای اسلامی باشد.

۳. موضوع اصلی این دایره‌المعارف دانش پزشکی و به

تصویب، نگاهداری و به هنگام سفارش مقاله به مؤلف مقاله ابلاغ خواهد شد تا سطح و اندازه مورد نظر را رعایت کند.

۷. در مواردی، برای صرفه‌جویی در تعداد مدخلها و فضای دانشنامه، از مقالات خوشه‌ای نیز استفاده خواهد شد. بر این اساس، همه مواردی که ذکر آنها ذیل یک مدخل ممکن باشد و این کار به سطح علمی دایره‌المعارف آسیب نرساند، ذیل یک مدخل ذکر خواهند شد و از سایر مدخلها به این مدخل ارجاع خواهد شد. مثلاً، در صورتی که پیش‌بینی شود تعداد معینی از مهم‌ترین بیمارستانهای سرزمینهای اسلامی به صورت منفرد مدخل خواهند شد، بیمارستانهای درجه دو، که ذکر آنها به صورت مدخل منفرد و اصلی ضروری است، به مدخل «بیمارستان» ارجاع خواهند شد و در حد لازم ذیل این مدخل به آنها پرداخته خواهد شد.

۸. علاوه بر این سطحی از روابط درونی نیز برای دایره‌المعارف پیش‌بینی شده است. بر این اساس، با ذخیره اطلاعات در محل فرهنگستان علوم پزشکی جمهوری اسلامی ایران (محل پدید آمدن دایره‌المعارف) ارجاعات لازم و مهم در این دایره‌المعارف پیش‌بینی خواهد شد و مورد توجه قرار خواهد گرفت. بدیهی است در این زمینه، مهم‌ترین صورت مدخل به عنوان مدخل اصلی برگزیده شده و صورتی‌هایی که کمتر مشهورند به آن مدخل مصوب ارجاع می‌شوند.

۹. پس از تهیه مقاله، انواع ویرایشها و عملیات فنی براساس گردش کار پیش‌بینی شده برای مقالات انجام خواهد شد. این عملیات فنی برای یکسان‌سازی شکل و ساختار همه مقالات دانشنامه انجام خواهد شد. رعایت مفاد این یکسان‌سازی و آماده‌سازی علمی و عملیات فنی از مهم‌ترین اصول این دایره‌المعارف است.

مدخل‌های دایره‌المعارف

- تبیین اصول و ضوابط مدخل‌گزینی

برای برنامه‌ریزی و طرح دورنماهای هر کتاب مرجع، تهیه شدن سریع مدخل‌نامه دایره‌المعارف این امکان را فراهم می‌آورد تا هر چه سریعتر و دقیق‌تر بتوان در مورد

تعبیری تاریخ پزشکی است. بدیهی است سایر علوم، همچون چشم‌پزشکی، دندان‌پزشکی، اخلاقیات پزشکی و مانند آنها، که به نحوی از دانش پزشکی اسلامی نشئت گرفته‌اند، نیز در آن طرح خواهند شد. اما در مورد پزشکان یا افرادی که در چند شعبه از علوم فعالیت کرده‌اند، که یکی از آنها نیز پزشکی بوده است، مقالات این دایره‌المعارف با تأکید بر جنبه‌های پزشکی این افراد تهیه خواهد شد. بهترین نمونه این افراد ابن‌سینا است که به رغم شهرت بسیار او در زمینه فلسفه و منطق، مقاله «ابن‌سینا» در این دایره‌المعارف، اگرچه نگاهی نیز به این جنبه‌های زندگی او خواهد داشت، اما با تأکید اصلی بر روی جنبه‌های پزشکی زندگی او تألیف می‌شود.

۴. از نظر مدخل‌گزینی، مدخلهایی با شاخه‌ها و موضوعات گوناگون، اما مربوط به موضوع پزشکی اسلامی در این دایره‌المعارف برگزیده خواهند شد. اهم این شاخه‌ها و موضوعات از این قرار است: شرح احوال پزشکان؛ معرفی کتابهای مهم پزشکی؛ بیماریها، تعریف و چگونگی تشخیص آنها و روش درمان آنها براساس پزشکی اسلامی؛ آلات و ابزارهای پزشکی اسلامی؛ اصطلاحات مربوط به پزشکی اسلامی و گیاهان دارویی.

این مدخلها با مراجعه به مهم‌ترین کتابهای پزشکی اسلامی استخراج خواهند شد.

۵. برای این دانشنامه حداکثر دو هزار مدخل پیش‌بینی شده است. فضای اختصاص یافته برای هر مدخل، با در نظر گرفتن فضای لازم برای بخش منابع مقاله، دو هزار کلمه است. در نتیجه، کل حجم دانشنامه چهار میلیون کلمه، در چهار جلد، پیش‌بینی شده است.

۶. کاملاً عادی است که مقالات، به اعتبار اهمیت، یک اندازه نیستند. اما براساس اهمیت، مقالات دانشنامه در سه سطح: تا دو هزار کلمه (سطح ج) از دو هزار تا چهار هزار کلمه (سطح ب) و بیش از چهار هزار کلمه (سطح الف) تقسیم‌بندی شده‌اند. سهمیه در نظر گرفته شده برای هر مدخل، به اعتبار اهمیت آن، در شورای عالی علمی دایره‌المعارف

تهیه مقالات آن برنامه‌ریزی نمود.

بر این اساس، تهیه مدخل‌نامه دایرةالمعارف پزشکی اسلام و ایران در دستور کار پدیدآورندگان دایرةالمعارف قرار گرفت. در ابتدا، موارد و ایده‌آلهایی برای جمع‌آوری مدخل‌ها، با در نظر گرفتن فضای حجمی دایرةالمعارف، خواست کلی پدیدآورندگان، سابقه‌ی تهیه‌ی مدخل‌هایی در زمینه تاریخ پزشکی اسلامی در ایران، و نیز موارد و زمینه‌های قابل طرح در این دایرةالمعارف ترسیم شد. بدین ترتیب، کلیه مدخل‌ها را در حوزه‌های زیر می‌توان دسته‌بندی کرد:

الف. اعلام و اشخاص: یعنی افرادی که زندگی‌نامه آنان در دایرةالمعارف درج می‌شود. این افراد می‌توانند پزشکانی مشهور در پزشکی دوره اسلامی، افرادی صاحب تألیفات متعدد در زمینه پزشکی و نیز محققان تاریخ پزشکی دوره اسلامی باشد. با توجه به سابقه دانش پزشکی در جهان اسلام و ظهور پزشکانی صاحب نام در این سرزمینهای اسلامی، پیش‌بینی می‌شد این دسته از مدخل‌ها بیشترین فراوانی را به خود اختصاص داده و بر این اساس بیشترین حجم دایرةالمعارف را نیز دربرگیرند.

اشتهار، کثیرالتألیف بودن و تأثیرگذاری آنان بر دانش پزشکی از مهم‌ترین مؤلفه‌هایی بود که در درج نام این افراد نقش داشت.

ب. کتاب‌ها و تألیفات: معرفت بشری همیشه بوسیله کتاب به نسلهای بعدی منتقل می‌شده و جریان انتقال دانش پزشکی نیز در طول قرون و اعصار از این قانون کلی مستثنی نبوده است. بر این اساس تهیه فهرستی از مشهورترین کتابهای پزشکی اسلامی برای گزینش مهم‌ترین آنها از میان این فهرست، و معرفی آنها به منزله بخشی از مدخل‌های دایرةالمعارف پزشکی اسلام و ایران در حکم یکی از اصول مدخل‌گزینی دایرةالمعارف طرح شد.

از ابتدا موازین و الگوهایی برای مدخل‌گزینی در این موضوع طرح شد. مهم‌ترین این موازین مهم بودن و تأثیرگذار بودن کتاب در قلمرو پزشکی دوره اسلامی، موجود بودن آن در زمان حاضر و نیز به چاپ رسیدن آن بوده است. این دسته

از مدخل‌ها نیز از نظر آماری بخش قابل ملاحظه‌ای را به خود اختصاص می‌دهند.

ج. گیاهان دارویی: یکی از مهم‌ترین گروه مدخل‌های دایرةالمعارف پزشکی اسلام و ایران مدخل‌های گیاهان دارویی هستند. یعنی مدخل‌های مربوط به گیاهانی دارویی هستند. یعنی مدخل‌های مربوط به گیاهانی که در حوزه تمدن اسلام و در کتابهای داروشناسی و گیاه‌شناسی برای آنها کاربرد دارویی در نظر گرفته شده است. بر این اساس کتابهای متعددی برای استخراج این گیاهان بررسی گردیدند. در این زمینه نیز، مؤلفه یا موازین و الگو برای مدخل‌گزینی ذکر نام گیاه در مهم‌ترین کتابهای گیاه‌شناسی اسلامی و از همه مهم‌تر، کتاب صیدنه ابوریحان بیرونی در حکم ملاک کلی و اصلی در نظر گرفته شد؛ با این پیش فرض که حتی تمامی گیاهان ذکر شده در صیدنه نیز به سبب محدود بودن فضای دایرةالمعارف نمی‌توانند مدخل شوند، در این حوزه، گیاهانی مدخل شوند که در مرحله نخست نام آنها در صیدنه ذکر شده باشد و دیگر اینکه، خود گیاه از اهمیت شایان توجهی برخوردار باشد.

این حوزه نیز از نظر تعداد مدخل‌های معرفی شده پس از حوزه «اعلام و اشخاص» و «کتاب‌ها و تألیفات» بیشترین تعداد مدخل‌های دایرةالمعارف را به خود اختصاص داده است.

د. بیماری‌ها: اگرچه تعداد مدخل‌های این موضوع از نظر تعداد در رتبه چهارم، بین گروه‌های نه‌گانه مدخل‌ها، قرار دارد؛ اما از توجه به آن ناگزیر هستیم، زیرا موضوع بیماری‌شناسی یکی از موارد بسیار با اهمیت در پزشکی اسلامی به شمار می‌آمده و تنها در صورت تشخیص درست بیماری امکان تجویز دارد و بهبود یافتن حال بیمار ممکن بوده است. به تعبیر دیگر، در این حوزه شاهد رویکردی سه‌جانبه بین بیمار، پزشک و بیماری هستیم تا در تلاقی آن سه، موضوع دارو و درمان تجلی پیدا کند.

این مفاهیم و اصطلاحات، کلی‌ترین موضوعات، دانسته‌ها و موارد قابل بحث در دایرةالمعارف پزشکی اسلام و ایران به شمار می‌آیند. مفاهیمی که در برگزیده اصول، کلیات و موضوعات اساسی پزشکی در دوره اسلامی به شمار می‌آیند.

ه. مراکز و سازمانها: این دسته از مدخل‌ها، مؤسسات

طراحی گردیدند. با اجرای مرحله شناسایی منابع، کار پرزحمت بررسی منابع و استخراج مدخل‌ها نیز شروع شد. در هر یک از دسته‌های نه گانه دایره‌المعارف مهم‌ترین منابع شناسایی و کار بررسی و استخراج مدخل‌ها و انتقال آنها به کار برگه‌ها آغاز گردید. سپس در هر حوزه، مدخل‌های استخراجی الفبایی شدند و پس از حذف موارد تکراری، صورت نهایی مدخل‌های پیشنهادی به صورت جزوه‌ای تهیه گردید.

در مرحله بعد، این جزوه در اختیار کلیه اعضای گروه طب سنتی و اسلامی فرهنگستان علوم پزشکی جمهوری اسلامی ایران قرار گرفت تا با حذف تعدادی از مدخل‌ها، دو هزار مدخل برگزیده شود.

منابع مدخل‌گزینی

الف. مشاوره با خبرگان این دانش: یکی از مواردی که برای کار مدخل‌گزینی مورد توجه قرار گرفت، مشاوره با افراد و کسانی بود که در هر یک از زمینه‌های گزینش مدخل‌ها صاحب صلاحیت محسوب می‌شدند. با توجه به نبود سنت تألیف مقالات تاریخی پزشکی در ایران و قلت مقالات فارسی که بتوان از آنها به عنوان مراجع مدخل‌گزینی استفاده نمود، کمک گرفتن از افرادی که آگاه از دغدغه‌های فرهنگستان علوم پزشکی برای تألیف دایره‌المعارف پزشکی اسلام و ایران بسیار غنیمت به شمار می‌آمد. با بهره‌گیری از تجربه این افراد در زمینه دایره‌المعارف نگاری، حداکثر استفاده به عمل آمد.

ب. شناسایی منابع از طریق بررسی کتابخانه‌ای: یکی دیگر از روشهای مدخل‌گزینان، بررسی منابع و مواد قابل مدخل‌گزینی از طریق بررسی کتابخانه‌ای بوده است. در این روش، با مطالعه و بررسی چند کتابخانه مهم تهران و با استفاده از انواع کلید واژگان، کتابها، مقالات و منابعی که به نظر می‌رسید بررسی آنها برای کار مدخل‌گزینی دایره‌المعارف پزشکی اسلام و ایران ضروری است، این منابع شناسایی، انتخاب و مورد بررسی قرار گرفت.

ج. منابع دایره‌المعارفی و مراجع: طبیعی است برای تهیه مدخل‌های کتاب مرجع، بررسی تمامی آثار مرجعی که در آن موضوع یا زمینه منتشر شده‌اند ضروری است. این در

پژوهشی در حوزه پزشکی، بیمارستانها و مراکز درمانی و مهم‌ترین مراکز و سازمان‌های مرتبط با موضوع پزشکی در سرزمین‌های اسلامی را دربرمی‌گیرند.

و. داروها: نکته بسیار قابل توجه در این دسته‌بندی تفاوت این گروه از مدخل‌ها با دسته گیاهان دارویی است. از نظر تطور دانش پزشکی در دوره اسلامی تمامی داروها منشاء گیاهی ندارند، از جمله، بسیاری از داروها می‌توانند منشأ کانی یا حیوانی داشته باشند. در این دسته، این گونه مواد و داروها معرفی می‌شوند.

در این دسته سعی شده است مهم‌ترین اجزاء و اندامهای بدن انسان معرفی شوند. چرا که این دسته، کوچک‌ترین دسته از مدخل‌های دایره‌المعارف پزشکی اسلام و ایران به شمار می‌آید؛ اما با توجه به بکر بودن زمینه کار و پژوهش در این موضوع، در عین حال، می‌تواند یکی از مهم‌ترین و جالب‌ترین حوزه‌های دایره‌المعارف نیز به حساب آید.

روش مدخل‌گزینی

پس از روشن شدن دامنه اجرای کار، مهم‌ترین بخش آن، یعنی بخش گزینش مدخل‌ها آغاز شد. با توجه به دامنه و ابعاد مختلف موضوعها و مدخل‌هایی که می‌بایست در دایره‌المعارف مورد بررسی قرار گیرند و موضوع محدودیت فضای کلی دایره‌المعارف و پای‌بندی به اصل انتخاب دو هزار مدخل لازم بود فقط مهم‌ترین موضوعها و عناوین معرفی شوند، اما در عین حال، گزینش دو هزار مدخل از بین تعداد بسیار زیادی از مدخل‌ها کار چندان ساده‌ای نیز به نظر نمی‌آمد. بر این اساس و برای پیشگیری از فوت شدن عناوین مهم و قابل طرح در مدخل‌نامه دایره‌المعارف، سیاست گزینش مدخل در شورای عالی دایره‌المعارف چنین طراحی شده که در ابتدا، مدخل‌هایی بیش از دو هزار عدد، که سقف نهایی مدخل‌های دایره‌المعارف است انتخاب شود و سپس از میان آنها مدخل‌های مهم‌تر انتخاب و مدخل‌های کم‌اهمیت‌تر حذف گردند. برای این کار و پس از روشن شدن سیاستها در این مرحله، هم‌زمان با اجرای کار بررسی مهم‌ترین منابع مدخل‌گزینی، انواع کاربرگه برای انتخاب مدخل‌ها و استخراج آنها از کتابها و منابع متعدد

۱. اعلام و اشخاص	۳۹ درصد
۲. کتابها و تألیفات	۱۶ درصد
۳. گیاهان دارویی	۱۴ درصد
۴. بیماریها	۱۰ درصد
۵. مفاهیم و اصطلاحات	۸ درصد
۶. مراکز و سازمانها	۳ درصد
۷. داروها	۳ درصد
۸. اندامها	۲/۵ درصد
۹. ابزار کار پزشکان	۱/ درصد

این پراکندگی در جلسه مورخ ۸۳/۴/۹ شورای گروه طب سنتی و اسلامی تأیید و تصویب شد. همچنین، ۳ درصد از فضای دایره‌المعارف نیز در حال حاضر خالی است تا طی مراحل تدوین و دستیابی احتمالی به مدخل‌های جدید، امکان پر کردن این فضا و حجم برای ورود این مدخل‌ها به دایره‌المعارف اقدام گردد.

اندازه مقالات

پیش از این، به درجه‌بندی مقالات براساس اندازه آنها و فضای اختصاص یافته به هر درجه از مقالات از «الف» تا «ج» اشاره شد. یکی از موازین اصلی دانشنامه فضای کلی چهار میلیون کلمه است که پایبندی به آن یکی از اصول اساسی و مورد توجه دایره‌المعارف است.

تأکید پدیدآورندگان دایره‌المعارف بر تهیه مقالاتی هر چه بیشتر در حیطه اندازه نوع «ج» یعنی مقالاتی تا اندازه دو هزار کلمه خواهد بود. پیش‌بینی می‌شود بیش از ۷۵ درصد مقالات براساس این اندازه به مؤلفان سفارش داده شوند.

پس همچنین، پیش‌بینی می‌شود ۲۲ درصد از کل مقالات دایره‌المعارف نیز در سطح «ب» یعنی بین دو هزار تا چهار هزار کلمه تهیه شوند. این مقالات نیز شامل موضوعاتی از قبیل داروهای بسیار مهم، بیماریهای سابقه‌دار و مهم، سازمانها و مؤسسات آموزشی - پزشکی، زندگینامه افراد به نسبت سرشناس، کتابهای بسیار مهم در تاریخ پزشکی اسلام، و موضوعاتی از این قبیل خواهند بود.

حالی است که متأسفانه تاکنون دایره‌المعارفی با موضوع اختصاصی پزشکی در اسلام و ایران به زبان‌های مختلف منتشر نشده است. این موضوع در عین آنکه به اهمیت کاری که اکنون در فرهنگستان علوم پزشکی جمهوری اسلامی ایران در حال اجراست می‌افزاید؛ در عین حال، پدیدآورندگان این کتاب مرجع را از منابع بسیار مهم، که توجه به آنها برای همه تهیه کنندگان کتابهای مرجع ضروری است، یعنی استفاده از دیگر کتابهای مرجع محروم می‌کند. برای به دست آوردن بیشترین تجربه از دامنه اطلاعاتی دایره‌المعارفهای انتشار یافته، از گذشته تاکنون، گروه مدخل‌گزینی دایره‌المعارف پزشکی اسلام و ایران بررسی، تعداد قابل توجهی از دایره‌المعارفهای موجود در ایران و آثار مشابه به دیگر زبان‌های شرقی و اروپایی را در دستور کار خود قرار داد.

از جمله دایره‌المعارفهایی که مورد بررسی قرار گرفتند می‌تواند دایره‌المعارف اسلام، ایرانیکا، دایره‌المعارف فارسی، آریانا و چند نمونه دیگر را نام بود.

د. منابع تخصصی: یکی از مهمترین منابع مورد توجه برای مدخل‌گزینی، انواع کتاب‌های تخصصی در حوزه پزشکی اسلامی و تاریخ پزشکی بوده‌اند.

ه. سایر موارد: تعدادی از کتابهای بررسی شده در تنظیم مدخل‌ها نیز نه در گروه کتابهای مرجع و نه در گروه کتابهای تخصصی جای داشته‌اند. این دسته، آثاری بوده‌اند که بسته به موقعیت یا موضوع، ممکن بوده است مورد یا موارد خاصی از مدخل‌ها از آنها استخراج شود.

قدم بعدی، تهیه انواع گزارش‌های آماری از این مدخل‌ها بود. نگاه آماری به این مدخل‌ها شورای عالی دایره‌المعارف را به این سو رهنمون می‌کرد تا در صورت بروز هرگونه خطا، غیر واقعی بودن اعداد یا عدم تجانس دسته‌بندی‌های موضوعی با یکدیگر پیش از بروز اشکالهای ساختاری نسبت به رفع ایراد، جابجایی مدخل‌ها، حذف یا اضافه نمودن آنها اقدام نماید. نسبت درصدی اختصاص یافته از ۹۸ درصد کل فضا و حجم دایره‌المعارف به دسته‌های یاد شده بدین شرح است:

براساس ترتیبهای متعدد که هر یک برخاسته از نوع مقاله است به خواننده منتقل می‌کند. براساس تعاریف متعدد از متن مقاله، دانسته‌های ذکر شده در این بخش از مقالات باید کاملاً صحیح، عاری از لغزش و پیش‌داوری، بدون غرض‌ورزی و برگرفته شده از منابع دست اول باشد.

منابع

علاوه بر آنکه بخش منابع هر مقاله فهرستی از کتابها، مقاله‌ها و روی هم رفته «مدارکی» است که مقاله با استفاده و مراجعه به آنها تهیه شده است، و علاوه بر آنکه آگاهیهای لازم درباره مدخل از متن مقاله به خواننده منتقل انجام شده در زمینه موضوعات طرح شده در مقاله آشنا می‌شود و، با مراجعه به آنها، آگاهیهای خود درباره موضوع/مدخل تکمیل می‌کند یا گسترش می‌بخشد. بنابراین، پس از متن مقاله، منابع مقاله مهم‌ترین بخش هر مقاله به حساب می‌آید.

مهم‌ترین اطلاعات گردآوری شده درباره هر مدخل به درخواست مؤلف در قالب پرونده علمی از سوی فرهنگستان علوم پزشکی جمهوری اسلامی ایران در اختیار مؤلف قرار داده می‌شود تا با استفاده از آنها مقاله را تهیه کند؛ اما در عین حال، برعهده مؤلف نیز خواهد بود تا با مراجعه به فهرستها، کتاب‌شناسیها، منابع دست اول و پژوهشهای موردی به تقویت هرچه بیشتر منابع و نیز اصل مقاله سفارش شده بکوشد. در زمینه تهیه پرونده علمی نیز، فرهنگستان علوم پزشکی جمهوری اسلامی ایران از طراحی سیاستی مبنی بر الزام در اختیار نهادن پرونده علمی برای هر مؤلف خودداری می‌کند؛ اما سیاست فرهنگستان آن است که با جمع‌آوری مهم‌ترین منابع و عقد قرارداد با مهم‌ترین کتابخانه‌ها و پایگاههای اطلاع‌رسانی موجود در کشور مهم‌ترین منابع لازم را برای تهیه هر مقاله در محل فرهنگستان جمع‌آوری کند. همچنین، بسته به درخواست مؤلف، فرهنگستان همه امکانات خود را برای تهیه هر نوع مدرکی که مورد درخواست مؤلف مقالات باشد به کار می‌برد. اما وظیفه جمع‌آوری منابع همچنان برعهده مؤلف مقالات خواهد بود. فرهنگستان از پیشنهادها برای تهیه هر

در نهایت پیش‌بینی می‌شود تنها سه درصد از مقالات دانشنامه به مقالاتی در سطح الف (بیش از چهار هزار کلمه) اختصاص یابند. این مقالات شامل مفاهیم اصلی پزشکی اسلامی، شاخه‌ها و زیرشاخه‌های پزشکی و زندگی‌نامه افراد بسیار سرشناس و چهره‌های ممتاز پزشکی و موضوعاتی از این دست خواهند بود.

برای نیل به این مقصود، یعنی تحت نظارت داشتن فضای حجمی دایره‌المعارف، توجه به ساخت مقالات نیز بسیار مهم و ضروری است تا با پدیدآوردن مقالات اصیل و به دور از اطناب و پیچیدگی و استفاده مناسب از ارجاعات دایره‌المعارفی بیشترین اطلاع‌رسانی در قالب کمترین کلمات و لغات انجام گیرد.

ساخت مقالات

شاکله کلی مقالات این دانشنامه نیز با الگوبرداری از مهم‌ترین و اصولی‌ترین دانشنامه‌های موجود تعریف شوند. بر این اساس، شاکله هر مقاله به شرح زیر خواهد بود:

مدخل؛
معرف؛
متن مقاله؛
منابع.

مدخل

مدخل اسم یا موضوعی است که مقاله درباره آن نوشته شده و توضیحات جامع و مانعی را درباره این مدخل در اختیار خواننده قرار می‌دهد. مدخل ممکن است اسم، موضوع، اثر، یا هر پدیده خاص در حیطه پزشکی اسلامی باشد.

معرف

معرف جمله‌ای است معمولاً بدون فعل که در نخستین سطر مقاله ذکر می‌شود و مهم‌ترین و کلی‌ترین آگاهیها را درباره مدخل به خواننده انتقال می‌دهد.

متن مقاله

ساختار اصلی مقاله متن مقاله است که آگاهیهای لازم را

الگویی برای تألیف مقاله مورد توجه قرار گیرد.

۳. بررسی سابقه مقاله و تهیه پرونده علمی. اطلاعات

مرتبط با مدخل مورد نظر در سایر مقالات یا کتابها، در طول حیات علمی دایره‌المعارف به مرور و بسته به موقعیت و به محض یافت شدن در نرم‌افزاری که برای همین کار تهیه شده است ذخیره و زیر هر مدخل جمع می‌شوند تا به هنگام تألیف مقاله و در صورت درخواست مؤلف به عنوان و صورت پرونده علمی در اختیار مؤلف مقاله قرار داده شوند.

در مورد مقالاتی با شرایط خاص و مهم یا مفصل، با بررسی منابع مختلف و تهیه رونوشت از آنها اقدام به تشکیل پرونده علمی نیز خواهد شد تا به عنوان بازوی کمکی در اختیار مؤلف مقاله قرار گیرد.

نظر پدیدآورندگان دایره‌المعارف پزشکی اسلام و ایران بر آن است که هیچ مدخلی نباید بدون منبع یا منابع خاصی در زمره مدخلها قرار گیرد. بلکه ابتدایی‌ترین دانسته‌های لازم برای تألیف هر مدخل باید ذیل آن جمع‌آوری و به صورت رایانه‌ای نگهداری شود. برای رسیدن به این مقصود، و برای تشکیل زیربنای علمی لازم برای تألیف مقالات، در محل فرهنگستان علوم پزشکی جمهوری اسلامی ایران کتابخانه خاصی برای تألیف مقالات برپا شده است و همه مؤلفان مقالات می‌توانند از آن استفاده کنند.

از ابتدای شروع به کار دایره‌المعارف پزشکی اسلام و ایران، با مراجعه به پایگاه‌های رایانه‌ای و نیز مطالعه انواع کتاب‌شناسیها، به تشکیل بانک اطلاعاتی مؤلفان اقدام شده است تا با مراجعه به آن، مؤلف مناسب برای تهیه هر مقاله، تا سرحد امکان شناسایی و اطلاعات لازم از این افراد، از هم اکنون بازیابی شود.

در این مرحله، از مؤلف خواسته خواهد شد مقاله‌ای با تعداد کلمات معین، تا تاریخی معین و درباره مدخلی معین برای دایره‌المعارف تألیف کند. برای هر مؤلف، در هر بار سفارش، یک برگ کاغذ سفارش مقاله، مقداری کاغذ متحدالشکل ویژه تألیف مقاله و، در مرحله نخستین و اولین بار برای سفارش مقاله، یک نسخه از شیوه‌نامه دایره‌المعارف

نوع مدرکی که برای نگارش مقالات دایره‌المعارف ضروری تشخیص داده شود استقبال می‌کند.

در مورد مقالات بسیار مهم، به تهیه طرح و ساختار مقاله اقدام خواهد شد و سفارش مقاله همراه با ساختار طراحی شده در اختیار مؤلف/ مؤلفان قرار داده خواهد شد، تا براساس آن، به تهیه مقاله اقدام شود. گفتنی است که این الگو فقط در مورد مقالات بسیار مهم و اساسی دایره‌المعارف اعمال خواهد شد و فرهنگستان علوم پزشکی جمهوری اسلامی ایران نقش نگرش مؤلفان صاحب صلاحیت را در پدیدآوردن مقالاتی با کیفیت مناسب، با توجه به ساختار موردنظر مؤلف، در نظر می‌گیرد و به آن احترام می‌گذارد.

گردش کار مقالات

براین اساس، گردش کار مقالات، که ترتیب اجرای آن برای تک تک مقالات ضروری است به شرح زیر معرفی می‌شوند.

۱. **مدخل‌گزینی.** مدخل‌گزینی یکی از نخستین راهکارهای اجرایی به وجود آمدن دایره‌المعارف به حساب می‌آید. در مرحله مدخل‌گزینی با مطالعه و فهرست‌برداری از مهم‌ترین کتابهای مرجع به زبانهای مختلف و نیز با مطالعه و بررسی مهم‌ترین منابع تاریخ پزشکی اسلامی، فهرستی از مدخلهای قابل طرح در دایره‌المعارف تهیه خواهد شد.

۲. **طراحی ساختار برای مقالات خاص.** مدخلهایی که به منزله مهم‌ترین موضوعات یا مفاهیم در آن حوزه تخصصی خاص مطرح شده‌اند. در مورد دایره‌المعارف پزشکی اسلام و ایران، مدخلهایی چون پزشکی، داروشناسی، چشم‌پزشکی، اندازه و اندازه‌گیری و ... از اهمیتی بسیار زیاد برخوردارند.

برای به دست آوردن هر چه بهتر مقاله‌ای درباره مدخل، ساختار خاص مقاله اعم از شاکله کلی آن، بخشهای متفاوت آن و موضوعهایی که در آن مقاله طرح خواهند شد تهیه می‌شود. این ساختار پس از تأیید و تصویب شورا در اختیار مؤلف یا مؤلفین احتمالی مقاله قرار داده خواهد شد تا به منزله

کنند. ویرایش استنادی، یکی از مهم‌ترین کارهای هر دایره‌المعارف است.

انواع ویرایش‌های استنادی، زبانی، فنی و محتوایی جملگی با هدف اینکه این طیف مورد بازنویسی و بازسازی قرار گیرد و همه مقالات دانشنامه از الگو، روش، ساختاری، زبان و ارجاعات واحدی پیروی کنند صورت می‌گیرد.

ه. اعلام و ارجاعات درون متنی: در این مرحله، اعلام از نظر یکسان بودن و صحت بررسی می‌شود.

همچنین، چون در دایره‌المعارف ارتباط منطقی و مستحکمی بین همه مقالات وجود دارد، در این مرحله، ارجاعات درون متنی (ارجاع از یک مقاله به مقاله دیگر در دایره‌المعارف) بررسی می‌شود.

بسته به مورد ممکن است مقالات به تصویر، جدول، عکس یا نمودار احتیاج داشته باشند. پس از آنکه مقاله از مراحل آماده‌سازی علمی، اعلام و ارجاعات گذشت، وارد مرحله تجهیز تصویری خواهد شد. در این مرحله، مقالات در اختیار مشاور تصویری قرار داده خواهند شد تا مراحل تصویربایی، انتخاب، بررسی و مرحله فنی برای به دست آوردن تصویر مناسب صورت پذیرد.

پس از آنکه مقاله از این مرحله نیز گذشت، عملاً فرایند آماده‌سازی آن به پایان رسیده است. در این مرحله، برای اعمال تصحیحات صورت گرفته، مجدداً حروف نگاری خواهد شد و تصویر مقاله به آن ضمیمه خواهد شد و در نوبت چاپ قرار خواهد گرفت.

تصویر در دایره‌المعارف

مصور ساختن کتابها، به ویژه کتابهای مرجع همچون دایره‌المعارف پزشکی اسلام و ایران، فرایندی نسبتاً پیچیده و نیازمند بهره‌گیری از دانش و هنر است.

در دایره‌المعارف پزشکی اسلام و ایران تصاویر، با در نظر گرفتن کیفیت، محتوا و ابعاد آنها، هر یک کارکردی خاص داشته و بین آنها کمابیش تناسبی منطقی برقرار است. مهم‌ترین کارکرد تصویر در دایره‌المعارف پزشکی اسلام و ایران توجه به جنبه اطلاع‌رسانی آن در «ایجاد رابطه منطقی» با مقاله‌ای است که

پزشکی اسلام و ایران ارسال خواهد شد. همچنین از مؤلف خواسته خواهد شد در صورتی که نیازمند منبع خاصی است اعلام کند تا، در صورت وجود آن منبع در کتابخانه فرهنگستان، در اختیار وی قرار داده شود و، در غیر این صورت، آن منبع تهیه شود و در اختیار مؤلف قرار گیرد.

در مرحله آماده‌سازی علمی، ابتدا مقاله حروف نگاری شده، پس از آن نمونه‌خوانی (مقابله با اصل مقاله) شده، مرحله آماده‌سازی علمی خود را طی می‌کند. در این مرحله ۴ نوع ویرایش، شامل ویرایش محتوایی، ویرایش زبانی، ویرایش صوری، ویرایش استنادی بر روی مقاله صورت خواهد شد.

الف. ویرایش محتوایی: ویرایش محتوایی، آماده کردن شکل مقاله و همسان ساختن آن با شکل تقریبی سایر مقالات دانشنامه است. در این ویرایش بدون آنکه در محتوای علمی مقاله دست برده شود، ترتیب مطالب ذکر شده در آن مورد توجه قرار گرفته، به تعبیری منظم می‌شود. هم شکل بودن کلی مقالات در تمام دانشنامه، یکی از اختصاصات مهم هر دایره‌المعارف است.

ب. ویرایش زبانی: ویرایش زبانی، یکسان کردن زبان مقالات و هم شکل کردن این زبان در تمام مقالات دایره‌المعارف است. در مرحله ویرایش زبانی، این یکسان و بهینه سازی بر روی مقالات انجام خواهد شد.

ج. ویرایش صوری: ویرایش صوری (فنی)، بهینه سازی علائم فصل و وصل هر مقاله است در این مرحله، نقطه‌گذاری مقالات و رسم‌الخط آنان بررسی و یکسان می‌شود.

د. ویرایش استنادی: ویرایش استنادی بررسی و تأیید صحت همه استناداتی است که در مقاله وجود دارد. در مرحله ویرایش استنادی، صحت اطلاعات مقالات تأیید می‌شود. همچنین مهم‌ترین کار بخش ویرایش استنادی، یکسان سازی بخش منابع هر مقاله است. در ویرایش استنادی، در کنار بررسی و رفع خطاهای احتمالی، از انواع استنادات ذکر شده در مقاله، بخش منابع هر مقاله نیز مورد توجه و بازننگری قرار می‌گیرد تا خوانندگان و استفاده کنندگان احتمالی هر مقاله به بهترین و آسان‌ترین راه بتوانند از بخش منابع هر مقاله استفاده

الف. برقراری ارتباط کامل و برابر میان متن مقاله و تصویر آن از نظر مفهوم و موضوع.

ب. استفاده از تصویر در بیان جنبه یا جنبه‌هایی از مفهوم مقاله که کلام از عهده بیان آن برنیامده، یا فضای بسیاری را به خود اختصاص می‌دهد.

ج. نقش روشنگری تصویر در مقایسه با متن مقاله.

د. وجود سرعت و صراحت انتقال پیام در هر تصویر.

ه. تأکید بر عدم انتقال اطلاعات زائد بر متن مقاله یا نافی آن در هر تصویر.

و. نداشتن فضای خالی یا غیرمتوازن در تصویر.

ز. انتخاب اندازه مناسب برای تصاویر.

ح. درستی و سالم بودن تصویر.

ط. برخورداری از کیفیت مطلوب چاپ (در تصاویر سیاه و سفید) و رنگ (در تصاویر رنگی).

ی. اعمال منطقی فراگیر و روشی معین و یکدست برای همه یا حداکثر تصاویر تک‌چهره‌ای.

امکان درج تصویر در دایره‌المعارف پزشکی اسلام و ایران را در تعامل با مدخلهای این دایره‌المعارف، یعنی دسته‌بندی مدخلها و تعداد آماری هر دسته از مدخلها براساس حجم کل آنها، بررسی می‌شود. به عنوان مثال مدخلهای گیاهان دارویی با پراکندگی ۱۴ درصد است. در این دسته از مدخلها لازم است پس از تألیف مقاله و با توجه به مشخصات گیاه‌شناختی آن و پس از آگاهی از وجود یا عدم وجود تصاویری از گیاه، برای تهیه تصویر آن اقدام کرد؛ زیرا لازم است تصاویر مقالات گیاهان دارویی از روال و منطق خاصی از نظر شکل و اندازه پیروی کند.

– موقعیت تصاویر در دایره‌المعارف

به منظور تبیین بهتر موقعیت تصاویر در مقالات دایره‌المعارف پزشکی اسلام و ایران (با توجه به اینکه هر تصویر با توضیحاتی کوتاه در حاشیه آن یا در داخل مقاله آورده می‌شود).

دستاوردهای طرح دایره‌المعارف پزشکی اسلام و ایران

دایره‌المعارف پزشکی اسلام و ایران دایره‌المعارفی

تصویر در آن مقاله درج می‌شود. این رابطه منطقی در حقیقت وابسته به پراکندگی آماری موضوعات این دایره‌المعارف است؛ ضمن آنکه حداقلی از عناصر زیبایی‌شناختی نیز، علاوه بر جنبه اطلاع‌رسانی، برای هر تصویر در نظر گرفته می‌شود. اهمیت تصویر در این‌گونه کتابها چنان است که گاه با قرار دادن یک تصویر، افزون بر بالا بردن قدرت اطلاع‌رسانی، از نوشتن ده‌ها و شاید صدها کلمه بی‌نیاز می‌شویم.

اندازه تصاویر در دایره‌المعارفها از منطق خاصی پیروی نمی‌کند، اما در عین حال، در این‌گونه آثار به ندرت از تصاویری که یک چهارم یا بیشتر قطع کتاب را دربرمی‌گیرد استفاده می‌شود. در دایره‌المعارف پزشکی اسلام و ایران نیز اندازه خاصی برای تصاویر در نظر گرفته نشده است و بسته به اهمیت تصویر و جنبه‌های اطلاع‌رسانی آن در مورد اندازه آن تصمیم‌گیری می‌شود. اما از سوی دیگر، به سبب ضرورت صرفه‌جویی در فضای دایره‌المعارف حتی‌الامکان از درج تصاویر بزرگ و بیش از یک چهارم قطع کتاب پرهیز خواهد شد و چنانچه با کوچک شدن عکسها جنبه اطلاع‌رسانی آنها ضعیف شود، با درشت‌نمایی تصاویر و انتشار آثاری از نوع کتاب حاضر، سعی خواهد شد تصاویر مربوطه مستقلاً چاپ و از متن دایره‌المعارف به آنها ارجاع داده شود.

به سبب نبودن منابع مستقل در خصوص این موضوع، مسئولان دایره‌المعارف پزشکی اسلام و ایران در صدد برآمدند تا خود ویژگیهای تصاویر کتاب را مدون کنند با توجه به رویکرد اصلی این کتاب به دانش پزشکی اسلامی تا اوایل قرن ۱۹ میلادی، طبیعی است بیشترین تأکید بر استفاده از نقاشیها، مینیاتورها و نسخ خطی باشد. بخش کوچکی از تصاویر نیز به عکسهایی از پزشکان، مکانهای پزشکی و ابزار اختصاص خواهند داشت.

انتخاب و درج تصویر در دایره‌المعارف

با توجه به مطالب فوق، ویژگی‌های زیر برای انتخاب و درج تصویر در دایره‌المعارف پزشکی اسلام و ایران در نظر گرفته شده است:

تخصصی و در حال تدوین است که در آینده‌ای نزدیک به همت فرهنگستان علوم پزشکی جمهوری اسلامی ایران انتشار خواهد یافت. کوشش اصلی در تولید و تدوین این دایره‌المعارف، از ابتدای امر، بهره‌گیری از اصول و ضوابط حاکم بر نگارش دایره‌المعارفهای معتبر جهانی بوده است و برای نیل به این مقصود پرداختن به پشتوانه‌های نظری، به منظور مستحکم کردن زیرساختهای آن، امری ضروری تلقی شده است. این در حالی است که در دانشنامه‌نگاری به شیوه معمول و رایج در ایران به این موضوع کمتر توجه شده و کمتر کتاب مرجعی وجود دارد که پیش از انتشار اثر خود اصول و ضوابط خود را به صورت کتاب عرض کند و در معرض مطالعه و داوری صاحب‌نظران قرار دهد.

با این توضیح، مسئولان دایره‌المعارف پزشکی اسلام و ایران این بدعت را گذارنده‌اند که در پایان هر مرحله از کار و ورود به مرحله بعد، نتایج تحقیقات خود را به صورت کتاب منتشر کنند تا از دیدگاه مخاطبات محترم خود آگاه گردند. به همین منظور، در تدوین این دایره‌المعارف چنین برنامه‌ریزی شده است که دست کم سالانه سه درصد از بودجه صرف مطالعات نظری شود. این مقصود تاکنون، با گذشت سه سال از شروع کار تدوین دایره‌المعارف پزشکی اسلام و ایران، با انتشار دو کتاب محقق شده است.

این دو اثر در سلسله انتشارات فرهنگستان علوم پزشکی منتشر شده‌اند. کتاب نخست، شیوه‌نامه این دایره‌المعارف بوده که در سال ۱۳۸۳ ش عرضه شد (شیوه‌نامه دایره‌المعارف پزشکی اسلام و ایران، تهران، فرهنگستان علوم پزشکی جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۸۳ ش.). در این کتاب علاوه بر تهیه دستنامه‌ای برای راهنمایی مولفان و ویراستاران، اصول و قواعد کلی طرح و بدنه دایره‌المعارف شامل اصول مدخل‌گزینی، نوع و اندازه مقالات و گردش کار (زمان سفارش مقاله تا هنگام آماده‌سازی آن برای چاپ) توضیح داده شده است. دومین اثر مدخل‌نامه این دایره‌المعارف بوده که در ۱۳۸۵ ش انتشار یافت (مدخل‌نامه دایره‌المعارف پزشکی اسلام و ایران، تهران،

فرهنگستان علوم پزشکی جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۸۵ ش.). در این کتاب ابتدا سیاستهای مدخل‌گزینی، روش جمع‌آوری و دسته‌بندی مدخلهای دایره‌المعارف پزشکی اسلام و ایران توضیح داده شده است و در بخش دوم آن همه مدخلها از «الف» تا «ی»، به صورت الفبایی، و سپس به صورت موضوعی معرفی شده‌اند.

کتاب گزیده تصاویر تاریخ پزشکی اسلام و ایران سومین دستاورد این دایره‌المعارف است و به منظور تبیین سیاستهای تصویرسازی در این اثر به نگارش درآمده است. در این اثر حدود ۳۰۰ تصویر، در موضوعهای مرتبط با تاریخ پزشکی درج شده است. به عبارتی، کتاب حاضر «اطلس تاریخی بخشی از پزشکی دوره اسلامی» به حساب می‌آید.

در انتشار این کتاب دو هدف کلی در نظر بوده است؛ یکی پدید آمدن بستری برای بحثهای نظری در ضرورت به کارگیری «تصویر» در دایره‌المعارفهای مختلف از جمله دایره‌المعارف پزشکی اسلام و ایران، و دوم عرضه کردن «اطلسی» مختصر از تصاویر مربوط به تاریخ پزشکی دوره اسلامی که در حقیقت، گام نخست تنظیم بانک اطلاعات تصویر دایره‌المعارف پزشکی اسلام و ایران به شمار می‌آید. البته هدف دوم خود دربرگیرنده «اهداف» دیگری نیز هست که پرداختن به تک‌تک آنها فرصت دیگری را می‌طلبد.

در حال حاضر، سریع‌ترین راه برای برقراری ارتباط با گروه پدیدآورندگان دایره‌المعارف پزشکی اسلام و ایران مراجعه به وب‌گاه این دایره‌المعارف به نشانی زیر می‌باشد.

www.ams.ac.ir/encme

در این وب‌گاه علاوه بر توضیحاتی کلی درباره دایره‌المعارف، شیوه‌نامه آن و مدخل‌های آن نیز قرار داده شده‌اند. علاقه‌مندان به همکاری با این دایره‌المعارف می‌توانند با مراجعه به این وب‌گاه تمایل خود را اعلام نمایند.

منابع

۱. عباسپور، هومن (۱۳۸۳). شیوه نامه دایره المعارف پزشکی اسلام و ایران. تهران: فرهنگستان علوم پزشکی جمهوری اسلامی ایران.
۲. گروه طب اسلامی و طب سنتی فرهنگستان علوم پزشکی جمهوری اسلامی ایران (۱۳۸۵). مدخل نامه دایره المعارف پزشکی اسلام و ایران، تهران: فرهنگستان علوم پزشکی جمهوری اسلامی ایران.
۳. گروه طب اسلامی و طب سنتی فرهنگستان علوم پزشکی جمهوری اسلامی ایران (۱۳۸۷). گزیده تصاویر تاریخ پزشکی اسلام و ایران (نمونه تصاویر دائرة المعارف پزشکی اسلام و ایران). تهران: فرهنگستان علوم پزشکی جمهوری اسلامی ایران.

